

POSTKOLONIAL MƏKANDA MİLLİ ÖZÜNÜDƏRK: ORUC BƏY BAYAT FENOMENİ

Günay Bayramova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
e-mail: gunaybayramova75@yahoo.com

Xülasə. Məqalədə romantizm dövrünün milli özünüdərək ideyası ilə müasir postkolonial nəzəriyyələrin kimlik və yadlaşma problemləri arasında elmi əlaqə araşdırılmışdır. XVII əsr Səfəvi diplomatı və səyahətçisi Oruc bəy Bayatın (“Don Xuan de Persiya”) həyatı və onun “Don Xuan de Persiyanın hekayətləri” əsəri əsasında milli kimlik, dil və mənəvi bütövlük məsələlərinin ədəbi müstəvidə təzahür formaları təhlil olunmuşdur. Müəllifin dini və mədəni çevrilməsi Homi Bxabxanın “Hibridlik” və “Üçüncü məkan”, Edvard Seyidin “Şərçilik”, Qayatri Çakravorti Spivakın “Aşağı təbəqə danışa bilərmi?”, Nquqi və Tionqonun “Şüurun müstəmləkədən azad edilməsi” kimi nəzəri anlayışları fonunda dəyərləndirilir. Tədqiqatda Oruc bəyin öz kimliyini yenidən qurmaq səyi romantik fərdin daxili böhranı və postkolonial insanın mənəvi parçalanması ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Əsərin sonunda yer alan sonetlər milli yaddaş, dil və iman motivlərinin poetik kodlarını açır, milli özünüdərək prosesinin bədii-fəlsəfi xəritəsini yaradır. Oruc bəy Bayat fenomeni Şərç və Qərb mədəniyyətləri arasında formalaşan “aralıq kimliyin” həm romantik, həm də postkolonial ifadə forması kimi təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: Milli özünüdərək, hibrid kimlik, postkolonializm, romantizm, dil və yadlaşma.

NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS IN THE POSTCOLONIAL SPACE: THE PHENOMENON OF ORUC BAYAT

Gunay Bayramova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article examines the scientific connection between the idea of national self-awareness of the Romantic era and the problems of identity and alienation of modern postcolonial theories. The life of the 17th-century Safavid diplomat and traveler Oruj Bey Bayat (“Don Juan de Persia”) and his work “The Tales of Don Juan de Persia” analyzes the forms of manifestation of issues of national identity, language and spiritual integrity in the literary plane. The author’s religious and cultural transformation is evaluated against the background of such theoretical concepts as “hybridity” and “third space” by Homi Bhabha, “Orientalism” by Edward Sayyid, “Can the Lower Class Speak?” by Gayatri Chakravorty Spivak and “Decolonization of Consciousness” by Ngugi wa Thiong’o. The study analyzes Oruj Bey’s attempt to reconstruct his identity in a comparative manner with the inner crisis of the romantic individual and the spiritual fragmentation of the postcolonial person. The sonnets at the end of the work reveal the poetic codes of national memory, language and faith motifs, creating an artistic and philosophical map of the process of national self-awareness. As a result, the phenomenon of Oruj bey Bayat is presented as both a romantic and postcolonial form of expression of the “intermediate identity” formed between Eastern and Western cultures.

Keywords: National self-awareness, hybrid identity, postcolonialism, romanticism, language and alienation.

1. Giriş

Milli özünüdərək problemi romantizm dövrü ədəbiyyatında və müasir postkolonial nəzəriyyələrdə insanın kimliyini və mənəvi bütövlüyünü dərk etməsinin ən zəruri mərhələsi kimi təzahür edir. Bu anlayış həm fərdi, həm də kollektivi əhatə edən, milli yaddaşla bədii

təxəyyül arasında körpü yaradan kateqoriya olaraq romantik dövrün ədəbiyyatında fərdin öz daxili aləmi ilə vətən, xalq və mədəniyyət kontekstində apardığı mübarizə, sonrakı postkolonial düşüncənin kimlik, yadlaşma və mənəvi müqavimət ideyaları ilə birləşir.

Həm Şərq, həm də Qərb dünyasının yaddaşında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə dərin iz qoyan XVII əsr səfəvi diplomatı və səyahətçisi Oruc bəy Bayatın (Avropada tanındığı adı ilə Don Juan de Persia) həyat yolu Səfəvi diplomatı kimi doğma mühitdən Avropa sivilizasiyasına keçidi, din və ad dəyişməsi, vətəndən uzaq düşməsi - milli kimliyin və mənəvi özünüdərk mürəkkəbliyini real təcrübədə əks etdirir. O, nə tam “Şərqli”, nə də tam “Qərbli” idi; bu “aralıq mövqe” onu həm romantik dövr ədəbiyyatının qəhrəmanları ilə, həm də postkolonial nəzəriyyənin hibrid şəxsiyyət modeli ilə birləşdirir [3].

Oruc bəyin 1604-cü ildə Kastiliya dilində yazdığı “Relaciones de Don Juan de Persia” əsəri, həm Şərq, həm də Qərb mədəniyyətlərinin qarşılaşma nöqtəsində yaranmış hibrid bir mətn kimi diqqət çəkir [2]. İlk baxışda diplomatik hesabat strukturuna malik olan bu əsər həm də fərdin öz kimliyinin itirilməsi, yadlaşması və mənəvi yenidən doğuluşu haqqında bədii ifadədir. Məhz bu səbəbdən, Oruc bəyin təcrübəsi romantik dövrdə insanın “öz” və “yad” qarşıdurmasını özündə əks etdirən bədii motivlərin ilkin forması kimi oxuna bilər.

Məqalədə Oruc bəy Bayat fenomeni həm romantik “mühacir” obrazı, həm də postkolonial milli şüurun ilkin təcəssümü kimi araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi onun tərcümeyihalı və ədəbi mirası vasitəsilə milli özünüdərk probleminin mədəni sərhədlər üzərində necə formalaşdığını göstərməkdir.

Edvard Saidin “Orientalism” əsərində qeyd olunduğu kimi, Qərb Şərqi mədəni “digər” kimi formalaşdırmaqla, kimlik anlayışını siyasi hakimiyyətlə əlaqələndirir [9]. Homi Bhabhanın “Mədəniyyətin yerləşməsi” (The Location of Culture) əsərində bu münasibət hibridlik və “üçüncü məkan” konsepsiyası ilə əlaqələndirilir [3].

“Üçüncü məkan” - fərdin mədəniyyətlərarası mövcudluğu, yəni eyni anda iki mədəniyyətə mənsub olaraq heç birinə tam aid ola bilməməsi ilə səciyyəlidir. Oruc bəy Bayatın həm dini, həm də mədəni təcrübəsində bu vəziyyət açıq şəkildə müşahidə olunur: o, İslam Şərqi ilə xristian Qərbi arasında dayanaraq, hər iki dünyanın mənəvi kodlarını daşıyır, amma onların heç birində kök sala bilmir.

Qayatri Çakravorti Spivakın “Aşağı təbəqə danışa bilərmi?” (Can the Subaltern Speak?) məqaləsində göstərdiyi kimi, bu cür şəxsiyyətlər “danışan, lakin eşidilməyən” sinfə çevrilirlər [10].

Oruc bəyin səsi də bu mənada Avropa diskursunda yad, Şərq diskursunda isə xəyanətkar kimi səslənir. Beləcə, o, sükutla danışan, yəni kimliyi iki dünya arasında qalan, amma hər iki dünyanın mifik yaddaşında iz buraxan mədəni arxetipə çevrilir .

Nquqi və Siongonun “Şüurun müstəmləkədən azad edilməsi” (Decolonising the Mind) əsəri isə dil və kimlik münasibətini önə çəkərək göstərir ki, ana dilindən və mənəvi məkandan uzaqlaşmaq, milli şüurun ən dərin parçalanma nöqtəsidir [11].

Oruc bəyin fars və türk dillərindən Kastiliya (İspan) dilinə keçidi mənəvi və mədəni kökdən qopma aktıdır. Tarixi diplomat vəzifəsini icra edən Oruc bəy Bayat romantik və postkolonial insanın “özünü tapmaq” səfərinin canlı nümunəsi olaraq araşdırmaya cəlb edilmişdir. O, bir tərəfdən romantik fərdin daxili böhranını, digər tərəfdən postkolonial subyektin mədəni və milli parçalanmasını təcəssüm etdirir. Onun həyatı milli kimliyin dəyişkənliyini, yaddaş və inancın qarşıdurmasını, həm də “vətən” anlayışının fiziki sərhədlərdən daha çox mənəvi bir məkan olduğunu göstərir. Bu baxımdan Oruc bəy Bayat fenomeni həm Azərbaycan romantizminin milli özünüdərk konsepsiyası, həm də İspan romantizminin “el otro” (digər) modeli üçün birləşdirici arxetip rolunu oynayır [8]. Onun həyatı və mətni romantizmin “insan kimdir?” sualına, postkolonial düşüncənin isə “millət kimdir?” sualına cavab tapmaq üçün bənzərsiz bir epistemoloji məkan açır.

Səfəvi dövlətinin nüfuzlu tayfalarından biri olan Bayat nəslinə mənsub olan Oruc bəy Bayatın atası Sultanəli bəy Səfəvi sarayında xidmət etmiş, özü isə gənc yaşlarından diplomatik yazışmalarla məşğul olmuşdu. XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəlləri Səfəvi dövlətinin Osmanlı imperiyası ilə qarşıdurmasının intensivləşdiyi bir dövr idi. Şah I Abbas Avropa dövlətləri ilə siyasi ittifaq yaratmaq məqsədilə 1599-1602-ci illəri əhatə edən səfərin diplomatik nümayəndə heyətinin katibi Oruc bəy idi [4, s.12].

Xüsusi siyasi məqsəd daşıyan İran, Qafqaz, Moskva, Polşa, Almaniya, Fransa və nəhayət İspaniya üzərindən keçən bu səfər Oruc bəyin öz kimliyi ilə qarşılaşdığı dərin bir mənəvi sınağa çevrildi. O, doğma mədəni mühitdən uzaqlaşaraq fərqli inancların, dəyərlərin və dillərin içində öz yerini tapmağa çalışırdı [2].

İspaniyaya çatdıqdan sonra katolik dinini qəbul edən və “Don Juan de Persia” adını alan Oruc bəyin həyatındakı bu hadisə onun kimliyin də dəyişməsi idi - çünki Şərqdəki mənsubiyyətini itirərək Qərb dünyasının içində “başqa biri”nə çevrildi (Le Strange, 1926).

Postkolonial nəzəriyyə baxımından bu hadisə Homi Bxabxanın “Evsizlik” (unhomeliness) və “qarışıqlıq/hibridlik” (hybridity) anlayışlarını xatırladır [3]. “Evsizlik” - fərdin artıq heç bir mədəniyyətə tam aid ola bilməməsi, mənəvi və mədəni köksüzlük vəziyyətidir. Oruc bəy də məhz belə bir şəraitdə özünü “aralıq məkan”da - Bxabxanın “üçüncü məkan” (third space) adlandırdığı zonada tapır [3, s.36-39]. Bu “üçüncü məkan” nə doğma Şərq, nə də yeni Qərbdir; burada fərd özünü hər iki mədəniyyətin eyni anda həm içində, həm də kənarında hiss edir. Bu baxımdan, Oruc bəy Bayatın təcrübəsi postkolonial “ikili kimlik” (dual identity) modelinin klassik nümunəsidir: o, bir tərəfdən mənsub olduğu mədəniyyətin yaddaşını daşıyır, digər tərəfdən isə yeni mədəniyyətin dil və düşüncə sisteminə tabe olur [9].

Mədəni, dini, psixoloji səviyyədə parçalanma vəziyyətində nə doğulduğu İslam Şərqinin, nə də qəbul etdiyi Avropa Katolikliyinin tamhüquqlu üzvü ola bilməyən Oruc bəyin yaradıcılığında Bxabxanın nəzəriyyəsindəki “evsizlik” vəziyyətinə uyğun olaraq romantik tənhalığın, postkolonial yadlaşmanın poetik forması kimi təzahür edir [3].

İspaniya sarayı tərəfindən sadıqlıq göstəricisi kimi qarşılanmış Oruc bəyin xristianlığı qəbul etməsi şəxsi inamdan çox, siyasi mövqedən doğurdu [5]. O, mənsub olduğu dünyanı itirir, amma daxil olduğu yeni dünyanın da kənarında qalırdı. Beləcə, onun həyatı Spivakin “səsə malik olub eşidilməmək” konsepsiyasını xatırladır: danışır, yazır, amma kimliyi hər iki mədəniyyət üçün yad qalır [10].

Oruc bəyin 1604-cü ildə Kastiliya dilində yazdığı və ispan ruhani Alonso Remon tərəfindən redaktə olunan “Relaciones de Don Juan de Persia” əsəri onun kimlik transformasiyasının ədəbi və dil səviyyəsində əksidir [2]. Daha sonra 1926-cı ildə Gay Le Stranj tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edilərək “Don Juan of Persia: A Shi‘ah Catholic, 1560-1604” adı ilə Londonda çap olunmuşdur (Le Strange, 1926).

Səfəvi dövlətinin tarixi və siyasətindən bəhs olunan Azərbaycan tarixinin, siyasi-mədəni həyatının və milli kimliyinin bədii təəcəssümü olan bu əsərdə həmçinin, müəllifin Şərqdən Qərbə keçid təcrübəsini mədəni bir mozaika kimi təqdim edilir. A. Kortestin araşdırmalarına görə Oruc bəy “Hekayələr” adlandırdığı bu əsəri ilkin mərhələdə fars dilində qələmə almış, sonradan isə ispan dilinə tərcümə etmişdir [1, s.22]. Əsərin ispan nəşri müəllifin köməyi ilə redaktə olunmuş və həmin dövrün Avropa ədəbiyyatında böyük maraq doğurmuşdur [5]. Kitab bu tarixi prosesin bir hissəsi kimi, Avropa ilə Səfəvi dövləti arasında yaranan əlaqələrin canlı salnaməsidir. Əsər İran sarayından İberiya yarımadasına qədər uzanan təhlükəli və uzun səfərin təsviridir. Müəllifin səfəri Osmanlı torpaqlarını şimaldan dolanaraq Avropaya keçməsi ilə baş verir [2].

Şah Abbas sarayında xidmət edən bir azərbaycanlı sərkərdə və dövlət xadiminin oğlu Oruc bəy - Don Juanın əsəri həm İranın tarixi, xalqı və Səfəvi sülaləsinin fəaliyyəti, həm də Fars və Türkiyə arasındakı siyasi-mədəni münasibətlər barədə nadir məlumatlar təqdim edir (Le Strange, 1926). Müəllif yalnız səfərinin bədii təsvirini vermir, həm də İranın daxili həyatına dair birinci əl mənbə kimi çıxış edir [1].

Don Juan de Persia (Oruc bəy) əsərinin girişində belə yazırdı: “Y, porque sería contra toda arte de buen escribir no comenzar de la descripción de la provincia de donde habiendo nacido partimos... diré sucintamente... la moderna descripción y nombres persianos, para componer y ajustar los antiguos y modernos autores...” [2, s.14].

(“Və çünki yaxşı yazı sənətinin qaydasına zidd olardı ki, mən doğulduğum vilayətin təsvirindən başlamayım... mən qısa şəkildə müasir adları və fars bölgələrinin təsvirini verəcəyəm ki, qədim və müasir müəlliflərin yazdıqlarını uyğunlaşdırım”).

Bu fikirdən aydın olur ki, Oruc bəy Bayat özünü yalnız səyyah və müşahidəçi kimi deyil, həm də tarixçi və mədəni tərcüməçi kimi təqdim edirdi.

Əsər 1988-ci ildə Oruc bəy Bayat - Persiyalı Don Juanın kitabı adı ilə Oktay Əfəndiyev və Aydın Fərzəliyev tərəfindən Azərbaycan dilinə çevrilmişdir [4]. Bu tərcümə, həm Azərbaycan elmi fikrində, həm də milli ədəbiyyat tarixçiliyində ilk postkolonial mətdən biri kimi əhəmiyyət kəsb edir.

Oruc bəyin əsəri üç hissədən ibarətdir: Birinci kitab - 13 fəsildən ibarətdir və əsasən, İranın tarixi, siyasi və dini həyatını təsvir edir. Burada müəllif orta əsr İran şəhərlərinin mənzərəsini, əhalinin adət-ənənələrini, mərasim və gündəlik həyatını bədii təhkiyə ilə canlandırır. Təsvirlər həm maraqlı, həm də informativdir. Müəllif adət-ənənələrlə yanaşı İranın coğrafi mövqeyi və idarəçilik sistemi haqqında məlumat verir: “Hökmdara həmişə əyanlar kömək edir və xidmət göstərirlər - həm onun şəxsi işlərində, həm də siyasi idarəçilikdə, ədalət sistemində və müharibə işlərində; çünki orada hər şeydən üstün tutulan sahə məhz budur. Otuz iki nəsil və zadəgan tayfa tanınır və məhz bu nəsillər dövlətin sütunları sayılır, onların hamısı ümumi mənada ‘millət’ adlanan bir kateqoriyaya daxildir” (I kitab, III hissə).

Müəllif bu hissədə Səfəvi sarayının zadəgan titullarını və rəsmi vəzifələri təsvir edir: “Xamlu - böyük saray işlərində baş vəzifə daşıyır, çünki bu tayfa hər zaman həmin missiyanı yerinə yetirir. Əşxar nəslisi isə hər zaman ədalət və dövlət idarəçiliyi ilə məşğuldur, prezidentlər kimi mühüm qərarlar verir” (I kitab, III hissə).

Müəllif həmçinin saray həyatı və bədii zövq haqqında məlumat verir: “Saray divarlarının bəzəyi rəsm və freskalardan ibarətdir; eyni şey zadəgan evlərində də mövcuddur. Döşmələrdə isə bahalı xalçalar sərilir ki, bunlara qali deyirlər” (I kitab, III hissə). Oruc bəy xalqın gündəlik həyatına, qida vərdişlərinə, geyim tərzinə, atların və silahların xüsusiyyətlərinə, müharibə üsullarına və qonşu xalqlara - xüsusilə gürcülərə dair də ətraflı məlumat verir. O yazır: “Müharibələr, əsasən, tatarlar və türklərlə aparılır, bəzən də iki Gürcüstanın hökmdarları ilə. Lakin gürcülər həmişə İran şahlarına sadıq qalıblar, çünki onlar yunan kilsəsinə mənsub xristianlardır və iranlılar onlara bu dinlə yaşamağa icazə verirlər; türklər isə onlara bu azadlığı vermir” (I kitab, IV hissə).

Xüsusilə diqqətəlayiq hissələrdən biri İranda dəfn mərasimlərinə həsr olunub: “Dəfn mərasimləri digər müsəlman ölkələrindən daha fərqlidir və olduqca təsirli mənzərə yaradır. Əgər ölənin şəxsi zadəgan və ya saray adamıdırsa, onun bütün qulluqçuları bədənlərinin yuxarı hissəsini soyunur, sağ qollarını bıçaqla yaralayaraq qan axıdırlar; onun oğulları da eyni hərəkəti edirlər. İki yüz nəfər cənazəni iplərlə daşıyır, dua və Məhəmməd peyğəmbərin şərəfinə zikrlər oxuyurlar. Onların önündə iyirmi oğlan uşaq gedir, çiyinlərində bəzəkli taxt daşıyırlar və səslə Quran oxuyurlar. Onlardan əvvəl yaşıl ağac budaqları daşıyan adamlar gəlir, budaqlardan meyvələr və rəngbərəng lentlər asılıb. Onlardan sonra mərhumun atları aparılır, hamısı bəzədilmiş vəziyyətdə, üstlərində onun silahları və döyüşdə qazandığı qənimətlər. Bu atları gənc cəngavərlər aparır, onların qolları yaralı və qan içində olur. Cənazə karvanı şəhərin kənarındakı bulaqlara çatır, orada mərhumun bədəni yuyulur və nazik holland parçaya bükülür. Daha sonra mərasim davam edir, beş-altı dövənin daşdığı yeməklər kasıblara paylanır, tapanlar və borularla kədərli musiqi çalınır. Nəhayət, ölünün bədəni şəhər kənarındakı qəbiristanlığa aparılır və orada dəfn edilir. Bundan sonra mərhumun ailəsi bir il ərzində hər gün Quran oxumağa borcludur” (I kitab, IV hissə).

Müəllif, həmçinin, İran cəmiyyətində sevgililərin məhəbbətlərini ifadə tərzindən çox maraqlı şəkildə bəhs edir: “Əgər bir cavan bir qadını dərin məhəbbətlə sevdiyini göstərmək istəyirsə, bədəninin müxtəlif hissələrini cərrahların ayaq və qollarda açdıqları yaraları xatırladan yandırıcı parça ilə dağlayır. Sonra bu vəziyyətdə, yaralı və yanıq içində sevgilisinin qarşısına çıxır. Qadın isə ona ipək və holland parçadan hazırlanmış sarğılar, dəsmallar və yaralarını bağlamaq üçün ləvazimat göndərir. Bədənində daha çox yanıq izi olan gənc qadınlar arasında daha çox rəğbət qazanır və daha tez evlənir” (I kitab, IV hissə).

Bu Səfəvi dövrü İranda eşqin sosial və simvolik dəyərlərini göstərən çox maraqlı etnoqrafik müşahidədir. Müəllif daha sonra toy mərasimlərinin təşkili haqqında da məlumat verir, lakin əsərin əsas hissəsi İranın islamdan əvvəlki dövr tarixinin təsvirinə həsr olunub. Oruc bəy bu hissədə fars və ərəb mənbələri ilə əsasən o dövrdə Avropada məşhur olan məxəzlərdən istifadə etmişdir. Faktlar göstərir ki, Don Juan de Persia (Oruc bəy Bayat) İspaniyada artıq üç ilə yaxın yaşamış və kastiliya dilini yetərincə yaxşı mənimsəmişdi. Bu isə onun əsəri ispan dilində qələmə alma ehtimalını artırır. Digər bir variant isə budur ki, o, əsərin ilkin variantını fars dilində yazmış, sonra isə Padre Remonun köməyi ilə kastiliya dilinə çevirmişdir.

İkinci kitab - 12 fəsildən ibarət olub, müəllifin doğma vətənindən ayrıldığı dövrü və onun mənəvi-emosional vəziyyətini əhatə edir. Bu hissədə “evsizlik”, yadlaşma və mənəvi tənhalıq motivləri ön plana çıxır. O, Şah İsmayıl haqqında belə yazır: “Bu dövrdə, təqribən 472-ci ildə (hicri tarixlə), İsmayıl adında bir uşaq doğuldu; o, sonradan Sofi Heydər, Ardüil və ya Ərdəbil adları ilə tanınmış, Ərdəbil adlı şəhərin hökmdarı idi. Heydər böyük bir astroloq idi və fars müsəlmanları arasında müqəddəs sayılırdı. O, bu oğlu doğulanda peyğəmbərlik etmişdi ki, bu uşaq böyük bir hökmdar olacaq, Məhəmməd Peyğəmbərin kürəkəni Əlinin əsl qanununu bərqərar edəcək və Asiyanın ən qüdrətli şahlarından biri olacaq” (II kitab, I hissə).

Həm bir şiə təriqətinə mənsub şəxs, həm də Səfəvi sarayının yetirməsi kimi Oruc bəy bu hissədə “Əlinin qanunu”nun (yəni şiə məzhəbinin əsaslarının) mahiyyətini, onun siyasi və dini legitimlik mənbəyini izah edir. Müəllif həmçinin Şah İsmayılın soyunu Əlinin nəslinə və eyni zamanda Bizans zadəganlığına bağlayır: “Ona görə də təəccüblü deyil ki, İran hökmdarları və əyanları hər zaman xristian kralları ilə dostluq və yaxınlıq yaratmağa çalışırlar, çünki onların soyunun və qanının yarisı qədim yunan imperatorlarının nəcib nəslindən gəlir” (II kitab, I hissə). Bu hissə Oruc bəy Bayatın tarixşünaslıqla romantik təsvirin birləşməsini göstərən ən parlaq nümunələrdəndir. O, tarix hadisələrin təsvirinə mədəni və mənəvi mənalar yükləyir: sevgidə fədakarlıq, dində təmizlənmə, dövlət quruculuğunda mənəvi əsaslar kimi motivləri birləşdirir.

Üçüncü kitab - 8 fəsildən ibarətdir və Oruc bəyin Səfəvi dövlətindən ayrıldıqdan sonra Avropaya qədər olan səyahətini, dini çevrilməsini və İspaniyaya inteqrasiyasını ətraflı təsvir edir. Burada Don Juan səfər boyu rastlaşdığı xalqların qəbul və ehtiramından xüsusilə Papayla görüşdən sonra heyratə gəlir. Barselonada Feriya hersoqu, Sarqosada Albukerke hersoqu və vitse-kral tərəfindən qarşılanmaları, edilən hörmət və hədiyyələrdən bəhs edir. Valladolidə isə Don Juan de Persia və heyətdən Əliqulu bəy (xaç suyunda “Don Felipe”), daha sonra Buniyat

bəy (“Don Diego”) katolikliyi qəbul edirlər; xaç suyu ayinində İspaniya kralları şəxsən “xaç atası” olurlar. Don Diegoya görə imana gəliş müjdəçi göyərçinin möcüzəvi görünməsi ilə bağlanır.

Beləliklə, Üçüncü kitab həm səyahət və macərə hekayəsi, həm də Don Juan de Persia və onun yol yoldaşlarının ruhi və şəxsi dəyişiminin sübutu kimi oxunur. Bu səfər Don Juan üçün şəxsi sevinclər və travmatik ayrılıqlar yaşadığı bir təcrübə idi: İsfahandan ayrılarkən orada arvadını və oğlunu qoymuş, yeni xristian həyatı ilə birlikdə əvvəlki dünyasını geridə buraxmışdı.

Əsərin hazırlanması ideyası hələ İsfahandan çıxmazdan əvvəl formalaşmışdı. Müəllif səfərə başlamazdan əvvəl gördüyü torpaqları təsvir etmək, onların tarixini və adət-ənənələrini yazmaq niyyətində idi. O, bu səfərin həm Şah Abbas üçün strateji məlumat, həm də Avropa üçün mədəni bilik mənbəyi olacağını bilirdi.

Nəticədə, əsərə iki əlavə fəsil daxil edilmişdi ki, orada İranın tarixi, xalqı və coğrafiyası haqqında geniş məlumat verilirdi. Əsərin son hissəsi isə müəllifin İsfahandan İspaniyaya qədər olan səyahətini əhatə edir. Oruc bəyin dilində dərin “mənəvi sürgün” hissi duyulur. O, öz doğma mədəniyyətini “uzaq və sirli bir keçmiş” kimi xatırlayır, lakin geri dönüşün mümkünsüzlüyünü anlayır. Bu vəziyyət romantizmin əsas hissi olan itirilmiş vətən və ideal keçmiş motivi ilə səsleşir. Məsələn, əsərin bir hissəsində müəllif öz yolçuluğunun mənəvi ağırlığını belə ifadə edərək həm fiziki, həm də mənəvi səfərini romantik qəhrəman kimi yaşadığını göstərir:

“Porque el alma del hombre, despojada de su patria, se halla como el cuerpo sin sombra, buscando siempre donde reposar” [2, s.47] (“Çünkü insanın ruhu vətəmindən ayrıldıqda, kölgəsiz bədən kimidir, daim dincələcək yer axtarır”).

Əsərin strukturunda həm tarixi realizm, həm də romantik introspeksiya paralel inkişaf edir. Bu, postkolonial kontekstdə özünü yazmaq fenomeninin erkən nümunəsidir: müəllif tarixi hadisələri təsvir etməklə yanaşı, öz “mən”ini mədəni kontekst daxilində yenidən yaradır [9].

Mətnin dilinə və struktura baxıldıqda iki fərqli səs müşahidə olunur: biri Oruc bəyin (müsəlman-şərqli) səsi, digəri isə Alonso Remonun (xristian-İspan) təhkiyəçi səsidir. Bu ikilik mətnin həm avtobioqrafik, həm də ideoloji səviyyədə hibrid xarakterini müəyyənləşdirir [3]. Əsərdə mədəni yaddaşın təhrif olunması, dilin dəyişməsi və mənəvi yadlaşma paralel şəkildə təqdim olunur.

Postkolonial nəzəriyyə baxımından bu hal Nquqi və Tionqonun “Zəkanın müstəmləkədən azad edilməsi” [11] əsərində təsvir etdiyi dilin kolonial təsirə məruz qalması fenomenini xatırladır. Nquqi qeyd edirdi ki, dil ünsiyyət vasitəsi olaraq insanın düşüncə tərzi, yaddaşı və mədəni təcrübəsini formalaşdıran milli özünüdərkən daşıyıcısıdır. Bu baxımdan, dil həm yaddaşın, həm də yadlaşmanın mərkəzinə çevrilir. Oruc bəyin halında isə dil dəyişikliyi - fars və türk dillərindən Kastiliya (İspan) dilinə keçid - milli və mədəni kimliyin dərin itkisinin simvoluna çevrilir [2]. Müəllif öz əsərini İspan dilində yazaraq özünü yenidən qurmağa, yeni məkana uyğunlaşmağa cəhd edir.

2. Sonetlərdə milli özünüdərkin poetik kodları

Əsərin sonunda yer alan sonetlər Oruc bəyin fərdi-mənəvi yolunun poetik xülasəsini təşkil edir və milli özünüdərək prosesinin bədii ifadəsi kimi çıxış edir. Oruc bəyin üç əsas soneti milli kimliyin itki, keçid, axtarış və bərpa mərhələlərini poetik şəkildə əks etdirir [2, s.47]. Bu misra milli özünüdərkin birinci mərhələsi mənəvi itkini simvolizə edir. Müəllif üçün vətən dil və yaddaşın daşıyıcısıdır. “Vətən itkisi” həm də dilin itirilməsi deməkdir, çünki Oruc bəy fars-türk dil dünyasından çıxaraq Kastiliya mədəniyyətinə daxil olur [5].

Si en mí se juntan sombra y camino,

es que el Señor me quiso dividido

(“Əgər məndə həm kölgə, həm yol birləşibsə, demək, Tanrı məni iki yerə bölüb”).

Burada “iki yerə bölünmə” insanın həm fiziki, həm də mədəni parçalanmasının metaforasıdır. Bu vəziyyət postkolonial hibrid kimlik konsepsiyasına uyğundur [3]. Fərd iki sistem arasında qalaraq yeni kimlik formalaşdırır - necə ki, Azərbaycan da tarixi boyunca imperiyalar arasında öz kimliyini qorumağa çalışmışdır.

“Yo fui del sol de Oriente peregrino... mas hoy del sol de España redimido” [2, s.312] (“Mən bir zamanlar Şərqi günəşi altında səyyah idim, amma bu gün İspaniyanın günəşi ilə xilas oldum”).

Burada müəllif “Şərqi günəşi”ni “İspaniyanın işığı” ilə əvəz edir. Bu, kolonial cazibə və özünüdərək ziddiyyətidir: Qərbin işığı azadlıq və iman kimi görünür, amma bu işıq həm də mədəni assimilyasiyanın simvoludur [9]. Oruc bəyin bu ikili münasibəti - həm heyranlıq, həm ağrı - milli şüurun keçid mərhələsini göstərir.

Perdí la lengua, mas gané palabra [2, s.312] (“Dilim itdi, amma söz qazandım”).

Bu misra milli özünüdərkin bərpa mərhələsini təmsil edir. “Dil” burada milli yaddaşın simvoludur. və Tionqonun [11] “Şüurun müstəmləkədən azad edilməsi” əsərində dillə bağlı konsepsiyaya uyğun olaraq Oruc bəy bu ruhu yad dildə ifadə edərək “itirilmiş milli mənləyin poetik təzələnməsini” həyata keçirir.

Nəticə. Oruc bəy Bayat özünün “İranlı Don Juanın Qeydləri” - (Relaciones de Don Juan de Persia) əsərində tarix hadisələrini nəql etməklə yanaşı, bu hadisələrin fonunda fərdi kimliyinin bərpasına çalışır [1]. Əsərdə tarixi təsvirlərlə bədii introspeksiya paralel inkişaf edir: diplomatik səfər, din dəyişikliyi və mədəni çevrilmə motivləri birləşərək postkolonial fərdin özünü ifadə formasına çevrilir. Bu baxımdan o, postkolonial “özünü yazmaq” (self-fashioning) janrına yaxınlaşır [10]. Oruc bəy öz hekayəsini yazmaqla həm itirdiyi kimliyi qorumağa, həm də yeni kimliyə mənə qazandıрмаğa çalışır. Lakin bu yazı həm yaddaşın, həm də vicdanın qarşıdurması ilə ziddiyyətli mahiyyəti ilə diqqəti cəlb edir.

Əsərin bədii strukturu iki istiqamətdə hərəkət edir: bir tərəfdən müəllif keçmişini təsvir edir (Səfəvi sarayı, səfərlər, din), digər tərəfdən isə Bhabhanın “hibridlik” konsepsiyasında vurğuladığı kimi, təkrar və fərq (repetition and difference) mexanizmi ilə işləyir - müəllif eyni hadisələri fərqli mədəni çərçivələrdə yenidən canlandırır [3]. Bu baxımdan, Oruc bəyin həyatı və əsəri Şərqi və Qərbi mədəniyyətlərinin sərhədində formalaşan aralıq kimliyin (liminal

identity) bədi və fəlsəfi ifadəsidir. O, milli özünüdərk problemini hələ formalaşmamış “milli ədəbiyyat” çərçivəsindən kənarında - fərdin psixoloji və mənəvi böhranı kimi yaşayır.

Oruc bəyin həyatı və mətni milli özünüdərk ideyasının ilkin fəlsəfi forması kimi dəyərləndirilə bilər. O, Şərqi və Qərbi arasında “liminal kimlik” vəziyyətində mövcuddur - bu məkan həm mənəvi boşluq, həm də yaradıcılıq məkanıdır [3; 9].

Ədəbiyyat

1. Alonso Cortés N. (1946), *Relaciones de Don Juan de Persia: Edición crítica y notas*. Madrid: Gráficas Ultra.
2. Bayat O. (1604), *Relaciones de Don Juan de Persia*. Valladolid: Juan de Herrera.
3. Bhabha H.K. (1994), *The Location of Culture*. London & New York: Routledge.
4. Əfəndiyev O., Fərzəliyev A. (1988), *Oruc bəy Bayat - Persiyalı Don Juanın Kitabı*. Bakı: Yazıçı nəşriyyatı.
5. García Hernán E. (2016), *Persian Knights in Spain: Embassies and Conversion Processes*. Madrid: Albatros Ediciones.
6. Həsənov A. (2012), *Azərbaycan Ədəbiyyatında Milli Özünüdərk Problemi*. Bakı: Elm və Təhsil.
7. Hüseyinzadə A. (2009), *Milli Kimlik və Mədəni Yaddaş*. Bakı: Qanun nəşriyyatı.
8. Məmmədli E. (2020), *Romantizm və Milli İdentiklik: Azərbaycan və Avropa Ədəbiyyatlarının Müqayisəli Təhlili*. Bakı: ADU Nəşriyyatı.
9. Said E.W. (1978), *Orientalism*. New York: Pantheon Books.
10. Spivak G.C. (1988), *Can the Subaltern speak? In Marxism and the Interpretation of Culture*, 271-313. Urbana: University of Illinois Press.
11. wa Thiong'o N. (1986), *Decolonising the Mind: The Politics of Language in African Literature*. London: Heinemann.